

**Jazykové biografie – mapování jazykové
situace v azylovém zařízení
v Kostelci nad Orlicí**

Lucie Hašová

Ústav pro jazyk český AV ČR
Praha 2001

Úvod do problematiky včetně užitých metod

Cílem projektu bylo zmapovat jazykovou situaci v některém z azylových zařízení na území České republiky. Řešitelé navštívili pobytové středisko v Kostelci nad Orlicí. V tomto zařízení žijí rodiny a jednotlivci, pocházejících z nejrůznějších zemí celého světa. Jejich jazyková biografie (jazykovou biografií se rozumí přehled všech jazyků a jazykových útvarů, s nimiž jednotlivci dosud přišli do styku) je determinována celou řadou faktorů. Tito lidé jsou příslušníky různých generací, s různým vzděláním, různým jazykovým vybavením. Otázkami, na které jsme se zaměřili v našem projektu především, je osvojování češtiny obyvateli uprchlických táborů, míra jejich znalosti češtiny, schopnost dorozumět se v češtině, zkušenosti respondentů s češtinou jako jazykem často zcela jiného typu, než jsou jazyky (jazykové útvary), s nimiž dosud přišli do styku. Pozornost jsme věnovali generačním rozdílům při osvojování češtiny. Děti uprchlíků, které mají možnost navštěvovat školu s českým vyučovacím jazykem, si jazyk často osvojí lépe a rychleji než jejich rodiče, příp. prarodiče, a fungují pak svým rodičům v roli tlumočníka.

Při mapování jazykových biografií jsou využívány metody komunikačně orientované lingvistiky, sociolingvistiky, konverzační analýzy, analýzy diskursu, poznatky z dosavadních výzkumů jazykových biografií a částečně také metody sociologie vědění a fenomenologické sociologie.

Po přípravné teoretické fázi bylo využito terénního výzkumu, tedy návštěvy uprchlického tábora v Kostelci nad Orlicí. Těmto návštěvám předcházela konzultace s pracovníky Správy uprchlických zařízení a domluva s vedením zmíněného uprchlického tábora.

V rozhovorech s obyvateli uprchlických táborů byla uplatňována metoda tzv. narativního interview, jejímž hlavním rysem je, že respondenti jsou ve svém projevu co nejméně přerušováni. Interview byla zachycena na audiokazetách pomocí diktafonů s externím mikrofonom. Veškeré rozhovory byly nahrávány pouze se svolením jednotlivých obyvatel uprchlických táborů a s vědomím vedení tábora. Respondentům též byla nabídnuta kopie nahrávky rozhovoru s nimi samotnými.

Dalším krokem je přepis vybraných pasáží ze získaných interview. Při přepisování se dodržují transkripční pravidla užívaná v konverzační analýze.

Posledním krokem je samotná lingvistická analýza – mapování a hodnocení jazykových biografií respondentů (viz dále).

Vlastní analýza jazykových biografií

Terénnímu výzkumu předcházela domluva s příslušnými institucemi (především bylo potřeba získat povolení ke vstupu do azylového zařízení od Správy uprchlických zařízení). Koncem listopadu se uskutečnil samotný terénní výzkum, tedy návštěva azylového zařízení v Kostelci nad Orlicí.

Během dvou dnů (na podzim r. 2001) strávených v táboře jsme nahráli 10 interview s obyvateli tábora, absolvovali rozhovor s vedením tábora a opakovaně navštívili vyučování v tzv. vyrovnávacích třídách, které se vyskytují přímo v prostorách tábora (viz

dále v částech nazvaných a) Rozhovor s vedením tábora, b) Návštěva vyučování ve vyrovnávacích třídách a c) Předběžná analýza interview).

a) Rozhovor s vedením tábora

Při rozhovoru s vedením tábora jsme získali praktické informace o počtu ubytovaných (250 – 300), o každodenním životě v táboře, o zemích původu klientů (cca 40 zemí), o průměrné délce pobytu klientů v táboře (cca 3 měsíce), o právech a povinnostech klientů (např. možnost být zaměstnán, pro děti možnost navštěvovat školu), o zatím ne zcela bezproblémovém soužití obyvatel Kostelce nad Orlicí a klientů tábora apod.

Vedení tábora má pro své potřeby klienty rozdělené do dvou skupin, a to na skupinu klientů česky mluvících a skupinu klientů česky nemluvících (viz dále). Komunikace mezi pracovníky tábora a klienty probíhá v zásadě v češtině, vedení tábora však respektuje i případnou absolutní neznalost češtiny u svých klientů a snaží se o maximální porozumění. Pracovníci tábora jsou v zásadě schopni se domluvit s klienty rusky a anglicky. Jestliže tyto jazyky neovládají, znají v nich alespoň nejpotřebnější a nejběžnější výrazy, které v komunikaci s klienty mohou potřebovat, např. opakující se termíny z dotazníků (jméno, národnost apod.), které klienti vyplňují. Pokud se objeví klient, který nekomunikuje žádným z těchto tří jazyků (čeština, angličtina, ruština), hledají pracovníci tábora jiné cesty, jak se domluvit. K nejčastějším řešením patří komunikace pomocí tlumočníka, kterým může být jiný příslušník téže rodiny (často děti, které se naučí česky rychleji než rodiče) nebo jiný klient tábora, který je ze stejné jazyčné skupiny. Kromě toho mají pracovníci tábora vybudovanou síť tlumočnicků, kteří bydlí v okolí tábora, a konečně mají možnost pořídit si oficiálního tlumočníka prostřednictvím pražského centra, tedy Správy uprchlických zařízení.

b) Návštěva vyučování ve vyrovnávacích třídách

V prostorách tábora probíhá výuka ve třech třídách. Ve dvou se učí děti, v jedné dospělí. Výuku ve třídě dospělých jsme bohužel neabsolvovali, máme o ní pouze zprostředkované informace z interview a z rozhovoru s vedením tábora. Děti jsou do zmíněných dvou tříd rozděleny podle věku. Cílem výuky v obou třídách je naučit děti co nejrychleji česky tak dobře, že budou schopny zapojit se do vyučování v některé ze základních škol v Kostelci nad Orlicí. Vyučovacím jazykem je čeština. Obě učitelky respektují fakt, že mateřským jazykem dětí je jazyk jiný a řadu slovíček (ale např. i mluvnických termínů) dětem překládají, nejčastěji do ruštiny, méně často do angličtiny. Některé děti však mluví jazykem, který vyučující vůbec neovládají (např. mongolsky), takže někdy může dojít k nedorozuměním různého druhu.

Vyučování je v mnoha ohledech specifické. Hlavní faktory, které ovlivňují výuku, jsou dva, a to neustálá fluktuace žáků ve třídách a jejich různé jazykové zázemí.

Jak bylo již řečeno, průměrná délka pobytu klientů v táboře jsou tři měsíce. Do třídy přicházejí - s trochou nadsázky - každý den jiné děti. Vyučování je tedy pro učitele značně náročné. Není prakticky možné dělat si nějaké dlouhodobější přípravy, jak je to běžné na základních školách, každý vyučovací den se musí přizpůsobit aktuálnímu složení dětí ve třídě a je nutné v podstatě improvizovat, s nově přichozími dětmi začínat od začátku.

Děti přicházejí do tříd s různou předchozí jazykovou výbavou. Jazykovou výbavou rozumíme jednak jejich dosavadní jazykovou biografii, jednak aktuální úroveň jejich češtiny. Jazyková biografie zahrnuje všechny jazyky, se kterými se děti dosud setkaly, tedy

jazyk mateřský a případné další jazyky, které si děti osvojily před příchodem na území České republiky. Mateřské jazyky dětí jsou různé. Často se jedná o jazyky typologicky naprosto odlišné od češtiny, o jazyky s odlišným písmem apod. Jazyky nejsou odlišné pouze vzhledem k češtině, ale také vzhledem k jazykům ostatních dětí ve třídě. I v běžných třídách platí, že je žádoucí upřednostňovat individuální přístup k žákům, ve třídách tohoto typu je tento přístup naprostou nutností.

Prvním krokem, který děti ve škole absolvují, je zvládnutí české abecedy, tedy schopnost napsat jednotlivá česká písmena. Některým dětem může být abeceda jejich mateřského jazyka oporou, jiným spíše na obtíž. Vyučující musí s dětmi řešit řadu problémů, se kterými se jinak – alespoň u takto malých dětí – v našich školách běžně nesetkáváme, např. interference latinky a azbuky u dětí rusky mluvících, grafická podoba některých písmen je shodná, jiných podobná, jiných zcela odlišná; neschopnost gruzínsky mluvících dětí spojovat jednotlivá písmena, neboť v gruzínštině se píše zvlášť apod. Podle vyučujících je dost častým problémem přechod od psaní tiskacích písmen k psaným. U dětí (ale i u dospělých) se stává, že umějí psát pouze tiskací písmena a teprve zde se učí jejich psanou podobu.

Obě učitelky, s nimiž jsme měli možnost se setkat, zvládají svou nelehkou roli, pokud jsme schopni posoudit, velice dobře. Celkově v obou třídách panuje velice dobrá atmosféra, vyučování děti baví a řada z nich je schopna se po několika týdnech zařadit do výuky v některé ze zmíněných základních škol v Kostelci nad Orlicí. Slabým místem výuky je absence speciální učebnice češtiny pro děti v těchto zařízeních.

c) Předběžná analýza interview

Jak již bylo naznačeno, klienty, a tedy také respondenty našich interview, lze rozdělit v zásadě do dvou skupin. Jednak je to skupina česky mluvících klientů, jednak skupina klientů, kteří češtinu neovládají. Toto rozdělení je samozřejmě z hlediska podrobnější lingvistické analýzy pouze přibližné. Jak již bylo naznačeno, rozumí se jím zcela praktické rozdělení klientů pracovníky tábora na ty, s nimiž je možné se domluvit česky a na ty, s nimiž je v komunikaci třeba zvolit jiný jazyk (nejčastěji ruštinu a angličtinu).

Nejprve se budeme věnovat skupině klientů, kteří patří do první skupiny respondentů, tedy těm, u nichž jsme mohli jako jazyk interview zvolit češtinu. Jak bylo řečeno, pokusili jsme se volit metodu narativního interview, tedy metodu, při níž je respondentovi položena nějaká pokud možno obecná a širší otázka, a respondent se v ideálním případě “rozovídá” na delší dobu, aniž by byl výzkumníky přerušován. Tato metoda se ukázala pro naše respondenty problematická (alespoň v některých případech). Důvody jsou, domníváme se, dva. Jedním z důvodů je nedostatečná jazyková kompetence, druhým pak je důvod spíše psychologický, totiž pochopitelná nedůvěra respondentů k nám, neustále musíme mít na paměti, že se jedná o lidi, kteří jsou v azylovém řízení (tedy žádají o udělení azylu na území ČR) a jejich životní situace je momentálně velice nejistá. Druhému z důvodů se zde s ohledem na naši profesní orientaci nebudeme dále věnovat.

Přístupme tedy k aspektům jazykovým. Respondenti říkají, že česky umějí, respektive to o nich říkají pracovníci tábora, takže by pro ně teoreticky neměl být problém se rozpovídat. Nahrávky však často zachycují velice různorodý stupeň jejich češtiny. (Samozřejmě si úplně na úvod můžeme klást otázku, co to znamená, umět česky.) Společným rysem respondentů této skupiny je, že rozumějí česky kladeným otázkám. Otázky jsme měli předem připravené a bylo nutné je předem konzultovat s vedením tábora, neboť, jak vyplývá ze

samotné problematiky věci, některé osobní informace, které se od respondentů z jiných prostředí podrobovaných narativnímu interview běžně požadují, jsou součástí azylového řízení, a tedy neveřejné.

Jednalo se o tyto otázky: Jaký je Váš mateřský jazyk? - Jaké další jazyky ovládáte? - Jak dlouho se učíte česky? - Jak se domlouváte v obchodech, na poště apod.? - Jak se dorozumíváte na úřadech? - Jak mluvíte zde v táboře?

Z odpovědí vyplývá, že čeština je často již několikátým jazykem, s nímž se respondenti dostávají do styku. Často je jazykem čtvrtým či pátým v pořadí. Jazyky, s nimiž respondenti přišli do styku dříve než s češtinou, jsou češtině různě vzdálené. Mohou to být jazyky češtině relativně blízké (např. jazyky slovanské, z nich nejčastěji ruština), ale také jazyky od češtiny vzdálené (např. gruzínština, turečtina). Respondenti pak dále specifikovali, s jakými jazyky s setkali jako s vyučovacím jazykem na základní či střední škole. Ukázalo se, že jazyk školní výuky je často jiný než jazyk mateřský (což např. v našem prostředí není jev nijak obvyklý).

Respondenti většinou uvádějí, že česky se učí několik měsíců. Toto období se zhruba shoduje s délkou jejich pobytu v azylovém zařízení. Řada z nich využívá možnosti učit se česky ve třídě dospělých, která se nachází přímo v prostorách tábora.

Co se týká komunikace na úřadech, v obchodech apod., respondenti neuvádějí žádné jazykové problémy.

Jejich komunikace v prostorách tábora probíhá buď v češtině (se zaměstnanci tábora, s obyvateli z jinojazyčných skupin) nebo v jejich mateřském jazyce (s příslušníky vlastní rodiny, s obyvateli ze stejnéjazyčné skupiny).

Literatura

Čechová, M. 2001. Čeština jako prostředek multietnické komunikace? In: *Naše a cizí v interetnické a interpersonální komunikaci*, Ostrava, s. 177 – 182

Franceschini, R. 1996. Die Reaktivierung von latenten Kompetenzen bei Gelegenheitssprechern. In: Riegel, M. (Hrsg.) In: *Sémantique et cognition*, Strasbourg, 85-109

Franceschini, R. 1997. Der Spracherwerb in narrativen biographischen Interviews. Zwei Erzählfiguren. (in print)

Franceschini, R. 1996. "Das, was man nicht beschreiben kann" (Bert) oder: die Verführbarkeit der Interkulturalitätserklärung, In: : Kokemohr, R., Koller, H.-Ch. (eds.): *Jeder Deutsche kann das verstehen*, Deutscher Studien Verlag, Weinheim

Fünfschilling, J.: Spracherwerb als Teil der Biographie: Zur Versprachlichung von Erwerbserinnerungen in narrativen Interviews (in print)

Hašová, L. 1999. Dreifaches Deutsch und das Aneignen des Tschechischen (Eine Sprachbiographie), In: Böttger, K., Giger, M., Wiemer, B. (eds.) *Polyslav II*, Verlag Otto Sagner, München 1999, s. 129-134

Nekvapil, J. 1993. *Kontaktsprachen und Minderheiten in der Tschechischen Republik: Versuch einer enzyklopädischen Zusammenfassung*, Universität Bielefeld

Nekvapil, J. 2000. Z biografických vyprávění Němců žijících Čechách: jazykové biografie v rodině pana a paní S., In: *Slovo a slovesnost* 2000/1, s. 30-46

Schütze, F.: Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferählens, In Kohli, M., Robert, G. (eds.) *Biographie und soziale Wirklichkeit*. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven. Stuttgart: Metzler, 1984, s. 78-117

doplňující údaje k projektu Jazykových biografií:

řešitelé projektu: Lucie Hašová, Kamila Karhanová, Petr Kaderka

konzultant projektu: doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc.

kontakt

Mgr. Lucie Hašová

oddělení stylistiky a textové lingvistiky

Ústav pro jazyk český AV ČR

Letenská 4

118 51 Praha 1 – Malá Strana

tel: +420 257 533 782, l. 343, e-mail: hasova@ujc.cas.cz

časový plán projektu Jazykových biografií (2. polovina roku 2001)

1. – 3. měsíc – studium odborné literatury k projektu (viz seznam odborné literatury)
4. měsíc – kontaktování příslušných institucí (Správa uprchlických zařízení v Praze, vedení uprchlického tábora v Kostelci nad Orlicí), shánění potřebných povolení (povolení ke vstupu do uprchlického tábora)
5. měsíc – terénní výzkum, návštěva uprchlického tábora v Kostelci nad Orlicí
6. měsíc – analýza získaného materiálu, sepsání zprávy pro novináře, prezentace výsledků práce na půdě Ústavu pro jazyk český AV ČR